

Jak mluvil (a psal) český venkovan na přelomu 18. a 19. století?*

Alena A. Fidlerová

HOW DID CZECH COUNTRY FOLKS SPEAK (AND WRITE) AT THE TURN OF THE 19TH CENTURY?

The paper deals with authentic written and spoken utterances of ordinary Czech people of the turn of the 19th century, as recorded in linguistic works by the Czech philologist and translator František Jan Tomsa (1751–1814). It analyses the examples published in the books *Elementarwerk der böhmisch-deutsch- und lateinischen Sprache* (1784), *Von den Vorzügen der českischen Sprache* (1812), *Über die Veränderungen der českischen Sprache* (1805), and *Über die Bedeutung, Abwandlung und Gebrauch der českischen Zeitwörter* (1804), which are at least partly written with scholarly precision and often provide accurate information about who said what when, and in what situation. Thus they represent a unique source of information not only about the manner of speaking of ordinary Czech people at the beginning of the National Revival period and about the differences between the language spoken in Prague and in the country, but also about the usual topics of conversation, including the history of agriculture.

KEYWORDS:

František Jan Tomsa; Czech National Revival; colloquial language; history of Czech language; history of grammatography

Jedním z velkých problémů zkoumání jazyků užívaných v minulých epochách (a tedy i češtiny) je to, že máme většinou přístup jen k pramenům primárně psaným, které se více či méně snaží přizpůsobovat tradicím kulturního psaného jazyka, a tedy mají jen nepřímý a těžko přesně vymežitelný vztah k tomu, jak se v dané době skutečně mluvilo či psalo v soukromé komunikaci. I když některé z dochovaných textů byly původně realizovány jako mluvené (například kázání) nebo byly určeny k předčítání či opakování (například postily, modlitby), jejich jazyk je vždy více či méně ovlivněn tradicí spisovného jazyka, respektive autorovou představou o ní, tradicí daného žánru apod.; rétorické tradice a školní výuka do určité míry formují i soukromou korespondenci vzdělanějších pisatelů. Nejvíce se snad běžně mluvenému jazyku blíží některé právní a administrativní texty (například záznamy výslechů podezřelých z kriminálních deliktů, z kacírství apod.), ale v těchto případech zase bývá problematická osobnost zapisovatele, který se téměř jistě nezajímal o jazykovou podobu zaznamenávaných promluv, neměl žádné filologické školení a nemůžeme si tedy být jisti tím, nakolik přesně výpovědi zapsal.

Mezi velice vzácné filologicky poučené záznamy češtiny tak, jak ji běžně užívaly osoby z lidových vrstev na přelomu 18. a 19. století, patří ukázky, které ve svých pra-

* Příspěvek vznikl na Univerzitě Karlově v rámci programu PROGRES Q09: *Historie — Klíč k pochopení globalizovaného světa* a za podpory *Habilitationsstipendium Aktion Österreich-Tschechien* a *Forschungsstipendium der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*.

cích zaznamenal český filolog, vedoucí tiskárny pražské normální školy a překladatel učebnic František Jan Tomsa. Jde jednak o ukázky jazyka jeho otce, sedláka ze vsi Mokřý u Turnova, jednak o repliky odposlechnuté například z konverzační služek či kuchařek, případně o záznamy obrátů, které Tomsa sám znal ze soudobé běžné mluvené češtiny. Nejrozsáhlejší souvislé ukázky představují otcovy písemné odpovědi na Tomsovy otázky týkající se témat spjatých s péčí o hospodářství, bez zajímavosti ale nejsou ani zmíněné odposlechnuté repliky, u kterých Tomsa někdy přesně zaznamenává, kdy, kde a od koho je slyšel. Vzhledem k tématům těchto ukázek (každodenní život) a vzhledem k osobnosti zapisovatele a žánru děl, ve kterých vyšly (práce zabývající se gramatikou nebo dějinami češtiny), můžeme v obou případech předpokládat, že jde o texty nijak literárně nestylizované a otištěné se značnou filologickou přesností (i když ani tady nemůžeme vždy vyloučit určité úpravy, o nich se zmíním dále). V každém případě ale představují zcela ojedinělý vhled do toho, jak se slovem i písmem vyjadřovali čeští rolníci a české služebnictvo této doby.

Článek nejprve velice stručně představuje osobnost a dílo Františka Jana Tomsy. Poté analyzuje vybrané práce, ve kterých se zmíněné ukázky nacházejí, a přináší některé charakteristické příklady. Nakonec se pokouší shrnout, jakou funkci měly tyto záznamy pro Tomsu samotného, jak souvisely s jeho představou o dalším vývoji kulturní češtiny, jaké závěry na jejich základě můžeme dělat my o dobové běžné mluvené a psané češtině nižších (zejména venkovských) vrstev, v čem spočívá jejich význam i pro další vědní obory a jaká jsou naopak omezení jejich využitelnosti.

FRANTIŠEK JAN TOMSA – ŽIVOT A DÍLO

Většina bio- a bibliografických nástinů věnovaných Františku Janu Tomsovi čerpá základní informace ze dvou obsahově téměř identických stručných autobiografií, jedné v češtině¹ a jedné v němčině.² Sekundární literatury k tomuto tématu je poměrně málo,³

-
- 1 František Jan TOMSA, *Krátký život Frantisska Tomsy*, rukopis, 2 ff., cca 1812. Strahovská knihovna, sign. DC IV 11.
 - 2 TÝŽ, *Kurze Lebensbeschreibung des Franz Tomsa*, rukopis, 2 ff., cca 1812, dodatky 1813. Literární archiv Památníku národního písemnictví, fond Dobrovský, Josef, příloha k Tomsa, František Jan => Dobrovský Josef, dva dopisy z let 1793–1801. Oba jsou obsahově téměř identické autografy, zahrnující kromě krátkého shrnutí hlavních fakt o Tomsově životě také (neúplný) soupis jeho děl do roku 1812, v německé verzi opatřený krátkým dodatkem o pracích z roku 1813.
 - 3 Viz Lenka KUSÁKOVÁ, heslo *Tomsa, František Jan*, in: *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce. 4. S-Ž. Dodatky k LČL 1–3, A–Ř*, Praha 2008, s. 971–973, a literaturu tam uvedenou. Chybí v ní ale poměrně podrobné, i když částečně zmatečné heslo v: František Ladislav RIEGER (ed.), *Slovník naučný. Díl devátý. Š — Vzývání svatých*, Praha 1872, s. 506–507 (směšuje totiž práce F. J. Tomsy s pracemi jeho synovce F. B. Tomsy) a dále některé důležité práce zahraniční, například nepublikovaná dizertační práce Liane ZEIL, *Die Volksbildungsbestrebungen der josephinischen Aufklärung in Böhmen 1774–1805*, Humboldt Universität zu Berlin 1965, nebo kniha Walter SCHAMSCHULA, *Die Anfänge der tschechischen Erneuerung und das deutsche Geistesleben (1740–1800)*, München 1973.

monografie dosud chybí. Jelikož jsem se podrobněji Tomsovým životem a vybranými díly zabývala jinde,⁴ zde uvedu jen nutná základní fakta.

František Jan Tomsa pocházel z rodiny sedláka z českojazyčné oblasti severovýchodních Čech. Narodil se 4. října 1751 na samotě zvané Hamry u obce Mašov nedaleko města Turnova (dnes obojí součást Turnova), kde žila rodina jeho matky; dětství a mládí prožil v nedaleké vesnici Mokřý, kde měli jeho rodiče statek. Patrně už v dětství vykazoval nadání ke studiu, protože byl poslán na piaristické gymnázium v Kosmonosích, vyšší gymnaziální třídy snad absolvoval v Praze. V roce 1772 se zapsal na pražskou filozofickou fakultu. Z jeho prací je zřejmé, že v různé míře ovládal nejen klasické jazyky (latinu a řečtinu), ale také některé moderní (kromě němčiny přinejmenším polštinu a ruštinu) a že hojně četl jak staré české rukopisy a tisky, tak i soudobé práce z různých oborů přírodních i humanitních věd. Stykal se s důležitými osobnostmi českého intelektuálního života své doby, jako byl Josef Dobrovský, František Faustin Procházka nebo Václav Matěj Kramerius.⁵ Měl však také blízký vztah k Ferdinandu Kindermannovi, vedoucí osobnosti osvícenských školských reforem v Čechách, jehož osobním sekretářem se stal roku 1782,⁶ a už současníci ho považovali za jednoho z českých josefinistů. Někteří přední zástupci českého národního obrození k němu proto měli rezervovaný postoj, například František Martin Pelcl nebo Josef Jungmann, neboť mu přičítali nedostatečný odpor ke germanizaci.⁷ Jak ukazují jeho příležitostné básně a dopisy, snažil se získat podporu pro svou vědeckou práci u příslušníků některých aristokratických rodin, například Clam-Gallasů, Fürstenberků nebo Šternberků. Podle údajů v pozdější literatuře byl také pravidelným účastníkem schůzek v domě rytíře Jana Františka z Neuberka, kde se scházela česká vlastenecká elita.⁸

V roce 1777 byl Tomsa ustanoven korektorem a překladatelem českých verzí učebnic a dalších knih vydávaných tiskárnou pražské normální školy. Od roku 1785 až do své smrti zde působil jako faktor ekonomie, zodpovědný za chod tiskárny, vydavatelství a skladu knih; v této funkci se mj. (neúspěšně) pokusil o zavedení antikvy jakožto tiskového písma pro češtinu. I nadále měl při tom na starosti české překlady nových verzí učebnic pro nejnižší školy, které přicházely z Vídně. Dvakrát se během této doby pokusil získat pozici profesora českého jazyka a literatury na pražské univerzitě, v obou případech neúspěšně: v roce 1792 skončil druhý za Františkem Martinem Pelclem, v roce 1801 třetí za Janem Nejedlým a Antonínem Pavlovským. Po smrti

4 Viz Alena A. FIDLEROVÁ, *Teaching Czech in a Plurilingual Community in the Age of Enlightenment: The Case of František Jan Tomsa*, in: Nicola McLelland — Richard Smith (edd.), *The History of Language Learning and Teaching I, 16th–18th Century Europe*, Oxford, v tisku.

5 W. SCHAMSCHULA, *Die Anfänge der tschechischen Erneuerung*, s. 239.

6 Eduard WINTER, *Ferdinand Kindermann, Ritter von Schulstein (1740/1801), der Organisator der Volksschule und Volkswohlfahrt Böhmens: ein Lebensbild nach archivalischen Quellen*, Augsburg 1926, s. 128.

7 TÝŽ, *Josefinismus a jeho dějiny. Příspěvky k duchovním dějinám Čech a Moravy 1740–1848*, Praha 1945, s. 193.

8 Viz například Josef HANUŠ, *Národní museum a naše obrození I, II*, Praha 1921, 1923, s. 156–157, nebo Antonín RYBIČKA, *Přední křesťelé národa českého*, Praha 1883, s. 11.

Václava Matěje Krameria v roce 1808 se podílel na chodu nakladatelství Česká expedice a redigování C. k. vlastenských novin. Roku 1813 byl pro vážné zdravotní obtíže penzionován, zemřel v Praze 1. listopadu 1814. Místo jeho hrobu, stejně jako osud jeho pozůstalosti nejsou známy.

Tomsovo originální i překladové dílo dosud není přesně zmapováno. Vinu na tom má do značné míry on sám, protože mnoho svých prací publikoval anonymně a jeho autorský podíl tedy nemusel být zatím vždy odhalen. Mnoho drobnějších děl vydával navíc v podobě malých sešitků vlastním nákladem, je tedy poměrně pravděpodobné, že se všechna vydání a snad ani všechny tituly nedochovaly. U školních učebnic je pak určení autorství překladu poměrně obtížné, protože v době jeho působení v tiskárně normální školy zde pracovali i jiní překladatelé; některá vydání označuje sám Tomsa ve svých odborných dílech nebo v autobiografiích za svá, u jiných je jeho podíl dosud nejasný. Zde proto jen shrneme, že jeho dílo je rozsáhlé a tematicky bohaté. Zahrnuje překlady zábavných a naučných knih pro děti, příruček pro učitele, osvětské náboženské literatury, časopisů a vzdělávací literatury pro sedláky nebo děl se sociální tematikou, ale také gratulační i lyrické básně, edice děl starší české literatury, slovníky a díla gramatická, ortografická a filologická. Z některých z posledně jmenovaných bude vycházet tento článek; konkrétně to budou:

Elementarwerk der böhmisch- deutsch- und lateinischen Sprache, entworfen von Franz Johann Tomsa. Erstes Bändchen. Prag, in der k. k. Normalschulbuchdruckerei. 1784. Knihopis č. K16236.

Von den Vorzügen der českischen Sprache, oder über die Billigkeit und den Nutzen, die českische Sprache zu erhalten, empor zu bringen, und über die Mittel dazu. Prag 1812. Auf Kosten des Verfassers. Knihopis č. K16260.

Über die Veränderungen der českischen Sprache, nebst einer českischen Chrestomathie seit dem dreizehnten Jahrhunderte bis jetzt. Prag 1805, auf Kosten des Verfassers. Knihopis č. K16257.

V závěrečném shrnutí bude stručně přihlédnuto též ke knize:

Über die Bedeutung, Abwandlung und Gebrauch der českischen Zeitwörter. Mit dreißig českischen und teutschen Gesprächen und Erzählungen; dann folgt etwas aus der Naturlehre, elf českische Oden, endlich die Recension meines Werkchens über die Aussprache der českischen Buchstaben, Sylben und Wörter, aus den Annalen der österreichischen Litteratur. Prag 1804. Auf Kosten des Verfassers. Knihopis č. K16255.

ELEMENTARWERK DER BÖHMISCH- DEUTSCH- UND LATEINISCHEN SPRACHE

Prvním Tomsovým dílem, kterému se budeme věnovat, je *Elementarwerk der böhmisch-deutsch- und lateinischen Sprache* z roku 1784. Jde o nevelkou, méně než stostránkovou knížku řadící se na první pohled do dlouhé tradice vícejazyčných konverzačních příruček nebo konverzačních dodatků ke gramatikám, přinášejících jednoduché dvoj-

nebo vícejazyčné rozhovory na každodenní témata.⁹ Už na druhý pohled se ale ukazuje, že se od typických zástupců této tradice kompozičně i obsahově velice výrazně odlišuje, a to nejvíce právě ve své části vycházející z češtiny.

V předmluvě autor tvrdí, že účelem knížky je nejen učit české a německé děti latinsky, ale také pomoci jim naučit se navzájem řeči těch druhých. I když je ale knížka zdánlivě vyrovnaná v tom smyslu, že je dělena na tři hlavní části¹⁰ podle toho, který jazyk je primární (tj. nejen že je uveden jako první, ale především zprostředkovává text v něm původně vzniklý, Tomsou přeložený do zbývajících dvou jazyků¹¹), ve skutečnosti jsou ale části obsahově i rozsahově velmi nevyrovnané. Česká část zabírá 40 stran, zatímco německá jen 8 a latinská 11. To je ale do značné míry způsobeno tím, že česká část je na rozdíl od ostatních dvou doplněna obsáhlými poznámkami pod čarou, uvádějícími nejen významy užitých slov, ale i slova jazykově nebo tematicky blízká. Hlavním rozdílem je pak to, že zatímco německé a latinské fráze jsou čerpány z literatury (jako autoři německých jsou jmenováni němečtí osvícenští pedagogové a spisovatelé Christian Gotthilf Salzmann a Christian Felix Weiße, latinské jsou převzaty z Terentia a Cicerona a překládány jsou mimochodem do běžně mluvené, nikoli do literární češtiny) a tvoří většinou rozhovory o přibližně pěti až deseti replikách, české fráze jsou naopak jednotlivé repliky nebo nanejvýš dvojice replik a jsou odposlechnuty z dobové běžné konverzace. Sám autor to ostatně výslovně uvádí: „Diejenigen Redensarten, wo das Böhmische voraussteht, kommen hier so vor, wie ich sie im täglichen Umgange gehört habe; selten ist etwas verändert worden: jene Redensarten und Aufsätze, wo das Deutsche und Lateinische voraus geht, wurden aus guten Büchern entlehnt“ (fol. *2v–*3r).

Nevíme sice, jak moc bylo toto dílko jako učebnice úspěšné, jisté však je, že ačkoli na jeho titulním listě čteme *Erstes Bändchen*, žádný další svazek už nikdy nenásledoval. Patrně se tedy nesplnilo, v co autor doufal na konci předmluvy: „Sollte dieses Büchelchen von den Kennern gebilligt werden, und einige Liebhaber finden: so bin ich gesonnen, mehrere dergleichen, und noch andere für unsre Jugend brauchbare Bücher zu liefern“ (fol. *3r). Dále také víme, že si jej ani jeho autor příliš necenil, neboť ho nezmiňuje ani v jedné verzi své rukopisné bio-bibliografie, v níž se jinak snaží poměrně důsledně zachytit všechna svá lingvistická a didaktická díla. To ale nic neubírá na zajímavosti zde shromážděnému českému jazykovému materiálu, jemuž se tato studie bude dále věnovat. Nejprve ale pro lepší představu několik ukázek:¹²

-
- 9 Sám Tomsa tiskne takovéto česko-německé rozhovory — zčásti vlastní, zčásti přeložené z němčiny — spolu s krátkými dvojjazyčnými povídkami a úryvky z naučných spisů v příloze knihy *Über die Bedeutung, Abwandlung und Gebrauch der českischen Zeitwörter* (s. 147–214).
- 10 Na konci je ještě připojena dvoudílná německá mravoučná povídka Christiana Gotthilfa Salzmannova s českým překladem a několik úryvků z Ciceronových dopisů, doplněných o německé a české překlady obtížných slov.
- 11 Podle svých vlastních slov (fol. *3r) při tom používal blíže nejmenované práce německého klasického filologa a lexikografa Immanuela Johanna Gerharda Schellera (1735–1803).
- 12 Ukázky uvádíme v transliterované podobě, a to z několika důvodů. Některé z českých ukázek jsou zasazeny do německého výkladového textu, který je podle tradice vydáván star-

*Won ssel časnie spat.
 Pořád mysljm, že ge dnes pátek.
 Nebyl tam žiwey duch.
 Gá tu sedjrm, kaukám na nie (na dieti).
 Stydielabych se s njm přes vlícy gjt.
 Gá se nepotřebugu (pieknie) strogit.
 Gá miela strachy, že neprogdu.
 Wona mu nesmlčj slowa.
 Gá myslila, že sy zhas (swjčku).
 Gá sem ge (seyrky) namočila do piwa, aby nestwrdly.
 Dyť se tam (w kuchyni) může gedem zadusyt (kauřem).
 Mnie ge posawád na nic, gá se posawád celá třesu.*

Symptomatické (a ne úplně překvapivé) je, že tyto fráze, nejsou-li zcela obecné, zřetelně ukazují na svůj původ u mluvčích nižších společenských vrstev, nejčastěji v prostředí služek, kuchařek či podomků, tedy osob, které často do měst včetně Prahy přicházely z venkova. Tam, kde je možno určit gender mluvčí či mluvčího, navíc zcela převažují ženské mluvčí (v poměru 7 : 1), máme tedy před sebou nejen věrné zachycení jazyka českých rodilých mluvčích z nižších vrstev, ale specificky jazyk, jak ho užívaly ženy, což je jinak zaznamenáno jen zřídka. Na rozdíl od pozdějších děl Tomsových zde ale není uváděno od koho, kdy a kde danou větu zaslechl.

Autor evidentně fráze nevybíral cíleně v tom smyslu, že by se zaměřoval na neobvyklá slova či frazémy. Naopak, v souladu s určením knížky jako základní učebnice jsou uváděny věty odposlechnuté z té nejběžnější konverzace. Jak už bylo řečeno, jedná se zejména o útržky hovorů služek a kuchařek mezi sebou nebo s příchozími (výslovně je oslovena punčochářka) nebo komunikace pána (či spíše paní) s nimi. Svým způsobem tak i ukazují nejen to, jak se tito lidé vyjadřovali, ale i jaká byla obvyklá témata jejich rozhovorů — poměrně časté jsou tu stížnosti na chladno (venku i uvnitř), věty týkající se počasí, přípravy a konzumace jídla, ranního vstávání či hlídání dětí, hojné jsou také věty pronášené při příchodu či odchodu domácích i návštěvníků.

Z povahy běžně mluveného jazyka v každodenních situacích vyplývá, že nejčastěji jsou zaznamenány jednoduché věty nebo souvětí o dvou větách. Z pohledu dějin češtiny je cenný velký podíl krátkých tázacích, rozkazovacích a zvolacích vět a vět, které můžeme z pragmatického hlediska klasifikovat jako povzdechnutí, přání, varování, radu, stížnost či zdvořilé vybidnutí apod., protože takovýto materiál je jinak zachován dost výjimečně. Příklady:

šich německých spisů transliterován. Zajímavým rysem rozebíraných děl je dále to, že v nich autor používá různé podoby vlastního, částečně reformovaného českého pravopisu. A konečně některé ukázky mají v originále dvojí psanou podobu, jednak původní, získanou od informátora, a jednak Tomsův přepis do jeho pravopisu; transkripce by se rozdíl mezi nimi do značné míry setřel. Pro lepší srozumitelnost textu tedy pouze přepisujeme grafém <f> jako <s>.

*Kde pak ge kljč?
 Dlauhó tu budete?
 Nenj gim tu zyma?
 Possleš pro piwo?
 Zas sem to zapomniela.
 Nevpadni.
 Gak sem se lekla!
 Poslechněte, co wám řeknu.
 Zawři za mnau.
 Zyma ge mi, že mi se srdce w tiele třese.
 Biežte honem!
 Co pak ti wzal?
 Ty nadielag powyku!
 Co pak tu nebudau topit?
 To wjno pálj!
 Sedni sem dál.*

Na věrný záznam mluveného jazyka ukazují i věty s typicky mluvenostním slovo-sledem nebo s vynecháním pomocného slovesa v 1. osobě složeného préterita. V tom všem se Tomsa představuje jako dobrý pozorovatel, který dokáže přesně a nezaujatě zaznamenat jazyk tak, jak jej kolem sebe slyší, a zprostředkovat nám tak alespoň částečně přístup do zvukového světa, který jinak nenávratně zmizel.

*Gen to nech tam zatím.
 Gá myslila, že puknu smjchy.*

Kromě jednotlivých frází najdeme v české části příručky i minirozhovory o dvou replikách. Některé jsou tak přímo uvedeny, jiné jen naznačeny posloupností na první pohled samostatných vět za sebou:

*Wona se stydj. R: Leda tebe.
 Dáwno ssel? R: Před chwjlkau.
 Ty nepůgdess gesstě snjdat? R: Gá sem se gesstie nemyla, ani nemodlila.
 Kam pak? R: Hned přiřgdu.
 Pilabych. R: Gižby zas pila!
 Kde pak bude slaužit? R: Kdo pak wj; powjdá, že má služeb dost.*

*Co pak se neposadjš?
 Gá postogjm.*

*Gdiete pro wodu niekterá.
 Počekgte, gá půgdu (pro wodu).*

Někdy jsou také bezprostředně za sebou uvedeny alternativní možnosti vyjádření téhož nebo podobného obsahu:

*Ge mi zyma.
Ge tu gesstie zyma.*

*Nebylo widiet, kde hořj.
Nemoh se žádney dowiediet, kde hořj.*

Z vět zaznamenaných v *Elementarwerk der böhmisch- deutsch- und lateinischen Sprache* si dále můžeme udělat určitý (byť jen kusý) obrázek o dobových zdvořilostních frázích a způsobech oslovení (tykání, vykání, onikání). Interpretace mnoha frází sice není jednoznačná, protože neznáme kontext, v němž byly proneseny, ale zdá se, že Tomsovy doklady odpovídají stavu popsanému Michaellem Betschem¹³ pro druhou polovinu 18. století (před změnami prosazovanými obrozenci) jen částečně. Příklady dokumentují užívání vykání (vůči osobám společensky níže postaveným, zejména služebnictvu, nebo mezi členy těžce společenské skupiny) a tykání (mezi osobami blízkými nebo vůči osobám společensky níže postaveným či dětem), onikání jako zdvořilá forma užívaná zejména vůči osobám váženějším nebo z jiné společenské skupiny tu je sice také doloženo, ale méně často. Kniha však neobsahuje doklady žádného typu oslovení pomocí zájmena *on* (ani v kombinaci s infinitivem, ani s 3. osobou singuláru präterita) ani nepřímou pomocí substantiva *pán*. U vykání Tomsa dokumentuje v minulém čase užití *l*-ového participia v singuláru, při onikání se v podmětu neuzívá zájmeno *oni/voni*. Při vyjadřování žádosti, vybídnutí nebo příkazu se v jeho dokladech v případě onikání používá 3. osoba plurálu indikativu přítentu (ale nikdy v kombinaci s *ať*), v případě tykání 2. osoba singuláru imperativu, ojedinele i 2. osoba singuláru indikativu přítentu.

*Poraučjm se zatjm.
Poraučjm se ponjženie.
Pieknie wjtám! Ponjženie wjtám!
Maryánko! Tu wodu nesete?
Punčochárko, přiwrěte drobet (dwěře), prosým wás.
Kde pak ste byla?
Dáwaj pozor na ni (na slepicy)!
Co pak dnes tak časnie wstali?¹⁴
Půgdeš tam s nj?
Sedni sy v nás.
Gdess mi do pokoge! (Gdi mi do pokoge!)*

Je také evidentní, že se v této knize Tomsa při záznamu odposlechnutých vět nevyhýbá ani novějším hláskovým a morfologickým podobám (protetické *v-*, diftongizace *y > ej* v koncovkách i v kořeni, koncovka *-ej(i)* v 3. osobě plurálu indikativu přítentu

13 Michael BETSCH, *Diskontinuität und Tradition im System der tschechischen Anredepronomina (1700–1850)*, München 2000.

14 Věty s vykáním nebo onikáním postrádající oslovení lze od plurálu odlišit díky německým ekvivalentům.

sloves vzoru *prositi* apod.), považovaným přinejmenším zčásti už od druhé poloviny 17. století některými vzdělanci za známky nižšího stylu. Je to pozoruhodné zejména proto, že dílo není prezentováno jako dokument dobového jazyka, ale jako učebnice, mj. též češtiny pro Němce. Ukazuje tedy, že Tomsa alespoň v této době nepovažoval takovýto způsob vyjadřování za zcela nevhodný ani pro nerodilé mluvčí. Jak ale ještě uvidíme, v některých svých pozdějších dílech tyto jevy více či méně důsledně potlačuje (například rozhovory v příloze knihy *Über die Bedeutung, Abwandlung und Gebrauch der böhmischen Zeitwörter*, čerpající mj. z frází zaznamenaných i v *Elementarwerk der böhmisch- deutsch- und lateinischen Sprache*, jsou v tomto ohledu konzervativnější). Opět zde uvádím několik příkladů, ukazujících mj., že některá slova byla lexikalizována s protetickým *v-*, jiná nikoli.

*Gá myslila, že mu hlawu vrazeg.
Wona mu hodila hrst prachu mezy woči.
Vdieleg zatim oheň.
Nemůžeme tam zymau obstát.
Nebyl tam žiwey duch.
To může beyt, že snad se meyleg.*

V některých případech je také zajímavé věnovat pozornost podobám slov, jak jsou uváděny v připojeném slovníčku. Můžeme z nich například usuzovat, u kterých lexémů docházelo v Tomsově době ke kolísání mezi podobou *s ý* a *s ej* a u kterých nikoli:

*Wljt, wleyt, wljwat, wleywat
Seyr; Meydlo; Meyt; Ceytit*

Na druhou stranu se ale zdá, že se Tomsa spíše vyhýbá podobám úzce nářečně omezeným, což je opět v souladu s určením knížky. Ve větách, jež zaznamenal, najdeme sice například přičestí minulé *moh*, *zhas* bez koncového *-l* (typická pro celé Čechy a přilehlý okraj Moravy)¹⁵ nebo výraz *nynčko* (jehož původ můžeme hledat buď v západní části jihozápadočeských nářečí a v přilehlé části nářečí středočeských, nebo na jihozápadní Moravě),¹⁶ ale jinak zde žádné nápadné nářeční podoby ani výrazy nejsou.

*Tam nemoh zlost wyljt, wylil gi zde.
Gá myslila, že sy zhas (swjčku).
Nynčko půgdeme (domů), bude tma.*

15 Jan BALHAR a kol., *Český jazykový atlas 4*, druhé, elektronické, opravené a doplněné vydání, Brno 2012, s. 544. Dostupné z: <http://cja.ujc.cas.cz/> [náhled 3. 6. 2017].

16 TÝŽ a kol., *Český jazykový atlas 5*, s. 535–536, uvádí mnoho variantních forem, ve jmenovaných oblastech ale podoby *s nyč-* převládají. Samotný výraz *nynčko* autoři zaznamenali v Hříškově (okres Louny), Kosoři (okres Praha-západ) a Heralticích (okres Třebíč).

VON DEN VORZÜGEN DER ČECHISCHEN SPRACHE (1812)

Tuto málo známou a pozdní Tomsovu práci bychom mohli zařadit mezi obrany češtiny, tedy do žánru dobově poměrně oblíbeného. Na rozdíl od značné části ostatních děl tohoto žánru, která v různých konfiguracích opakují tatáž topoi objevující se mnohdy už v literatuře střední doby nebo ještě dříve (například tvrzení o rozšířenosti češtiny k mnoha národům daleko za hranicemi Evropy, o muzikálnosti češtiny, umožňující jejím mluvčím učit se úspěšně jiným jazykům, o větší původnosti českých slov ve srovnání s němčinou, značně závislou na latině, apod.), však Tomsa přistupuje k tomuto tématu nově a svébytně. Začíná stručným, ale pozoruhodným úvodem o povaze lidského jazyka a jeho původu a vývoji, v němž přímo odkazuje na některé účastníky soudobé diskuse o této problematice (například na tvrzení Johanna Petera Süßmilcha o božském původu jazyka, obhajované v jeho spisu *Versuch eines Beweises, daß die erste Sprache ihren Ursprung nicht vom Menschen, sondern allein vom Schöpfer erhalten habe* z roku 1766, nebo na pojetí jazyka v knize Christopha Meinerse *Kurzer Abriss der Psychologie* z roku 1773). Dále se pak věnuje těm vlastnostem češtiny, v nichž podle jeho názoru vyniká nad jiné jazyky, a svá tvrzení dokládá někdy až příliš hojnými příklady z češtiny i jiných jazyků. Zakončuje úvahami nad těsným vztahem mezi mateřským jazykem a způsobem myšlení vlastním příslušnému národu, opět s odvoláním na některé autority (například na práci Johanna Augusta Eberharda *Vorlesung über die Zeichen der Aufklärung einer Nation* z roku 1783). Nás v tomto článku ale zajímá, že jako doklady svých tvrzení nepoužívá jen jednotlivá česká slova (a jejich cizojazyčné ekvivalenty), ale i větné úseky, celé věty nebo krátké promluvy či dialogy. Nebudu se tu už podrobně zabývat těmi, u nichž nejsou uvedeny žádné podrobnosti o mluvčím, i když i ty často napovídají, že byly odposlechnuty z běžné komunikace (srov. například doklady různých frází se slovesem *lézt* na s. 14: *nelez do wody; nelez do bláta; lezau mi wlasowé do očí; ječmen již leze; dítěti lezau zubowé; nehet mi leze; leze mi střewíc s nohy; po nemocy lezau wlasowé; mha do člowěka leze; zyma do člowěka leze*), protože bych do značné míry opakovala to, co už bylo řečeno výše v kapitole o *Elementarwerk der böhmisch- deutsch- und lateinischen Sprache*. Zaměřím se výhradně na ty příklady, u kterých autor uvádí bližší podrobnosti, protože jen o těch máme díky tomu doloženo, že opravdu pocházejí z dobové spontánní komunikace; zároveň budu věnovat pozornost i tomu, proč jsou ve spisu citovány.

V některých případech se sice velice podrobně dozvídáme, kdy, kým a za jaké situace byla příslušná promluva pronesena, ale už nejsme informováni o původu mluvčí či mluvčího. Jsou to například následující doklady, na nichž Tomsa dokumentuje jednoduše a zároveň výrazovou sílu českých sloves v různých ustálených obrazech:

„Indem eine Čechinn den 25. November 1808. ihrem Manne den Fuß frottirt und mit Schlagessig, der mit Hirschhorngest vermischet war, eingeschmiert hatte, sagte sie, *to čpí, to leze do nosu*, das reicht stark, es greift die Nase an.“ (s. 14)

„Den 28. März 1812. sagte ein Weib zu ihrem Manne, der gegen Abend ausgehen wollte, *bude hnede tma, kamby sy se tlaukl*, es wird gleich finster werden, wo wolltest du denn noch hingehen.“ (s. 15)

Jindy už jsme ale o původu mluvčí či mluvčího informováni více méně přesně. Několik příkladů promluv venkovských mluvčích, na nichž si Tomsa cení jednak jejich stručnosti, výstižnosti a schopnosti pracovat s elipsou a jednak užívání starobylých českých slov (v tomto případě *ubáti se*):

„Den 15. April 1806. ward eine Bäurinn, als sie ins Zimmer kam, gefragt, ob es noch kothig wäre; sie antwortete: *sucho je tam, ale zas se ženau mračna*, kothig ist es nicht, aber es kommen wieder eilig Wolken an, folglich wird es regnen und wieder kothig werden.“ (s. 37)

„Den 11. August 1811 sagte ein Bauer aus dem prachiner Kreise in Prag, wo von dem Mangel des Viehfutters die Rede war, *sotwa kosau zajme, nemlich tráwy na wotawu*. Kaum fast man das Gras zum Grummet mit der Sense.“ (s. 37)

„Einst sagte ein Invalide, der auf dem Lande lebte, *wždy sem se bál žebroty, a předce sem se jí neubál*, immer fürchtete ich das Betteln, und entging ihm doch nicht.“ (s. 47)

Zaznamenány jsou také promluvy osob, které sice žijí v Praze, jejich předkové ale pocházeli z venkova (a Tomsa to evidentně považuje za důležité). Tento příklad je uveden v pasáži o slovesech, jež mají více významů a lze od nich předponami odvozovat další slovesa:

„So hörte ich es den 22. Jenner 1811. von einem prager Mädchen, die von ihrem Vater, dessen Großvater von Altbenatek gebürtig war, redete, *když ji prawil*, indem er sie einrichtete;“ (s. 27)

V některých případech jsou výslovně tematizovány rozdíly ve způsobu vyjadřování mezi Prahou a venkovem. V první z následujících ukázek se zdůrazňuje, že se na venkově uchovaly výrazy starší, původnější, méně ovlivněné němčinou, ve druhé je jeden Pražan za podléhání německému vlivu výslovně kritizován:

„Den 14. Jenner 1811 kam früh unsre alte Magd ins Zimmer und sagte zu meiner Frau *jihne to*, ich, um ihr Gelegenheit zu geben, mehr davon zu reden, fragte im zweiten Zimmer *co powídá?* Sie antwortete *že to jihne, pauští*. Gleich besann sie sich, daß man in Prag gemeiniglich, obwol nach dem teutschen Worte nachlassen, *pauštět* sagt, und fügte es hinzu; vermuthlich, weil sie glaubte, ich würde das Wort *jihnaut*, worauf ich über dreißig Jahre paste, nicht verstehen. Sie ist von Skalitz, einem vier Meilen von Prag entfernten Städtchen des kauřimer Kreises gebürtig.“ (s. 44)

„Ich muste mich einmal wundern, wie schlecht ein prager Vater seine kleine Tochter korrigirte, das Mädchen sagte richtig von einem Hirsche *slezau mu parohy*, er sagte *položí parohy*; er war durch das Teutsch verführt, ob er gleich sonst ein geborner Čech zu sein schien.“ (s. 48)

Na druhou stranu je ale Tomsa i mnoha Pražanům ochoten přiznat, že navzdory posilování postavení němčiny a dalších cizích jazyků dokážou nadále mluvit dobrou češtinou:

„Auch hat sich die teutsche Sprache, wie andre fremde Sprachen, in der Hauptstadt Prag mehr verbreitet; dennoch hört man noch viele Kinder und Erwachsene auf den Gassen und in Häusern gut čechisch sprechen. Den 10. December 1808 begegneten mir drei kleine Mädchen, von denen eins ganz richtig und gelenklich sagte: *Ale u nás je sněhu*, aber bei uns giebt es viel Schnee! vermuthlich im Vorhause oder auf dem Gange, oder im Hofe. Den 6. Aprill 1812 sagte ein Weib zu ihrem Manne: *když neisem tady, naleješ sy*, wenn ich nicht hier bin, so schenkst du dir selbst ein. Den 8. Aprill 1812 sagte ein Knabe *bude bláto, padá snih*, es wird kothig werden, es schneiet. Den 13. Aprill 1812 fragte eine Magd ihre Frau *ještě nebudu topit*, noch soll ich nicht einheizen? Wer von unsern čechischen Schriftstellern würde es richtiger und gelenkiger ausdrücken?“ (s. 49–50)

Vidíme tedy, že si Tomsa v knize *Von den Vorzügen der čechischen Sprache* v souladu s její obrannou intencí především všímá takových způsobů vyjadřování, které jsou starobylé, idiomatické, úsporné a odlišné od němčiny, a tedy (nejen) podle jeho názoru dokládají velkou hodnotu a krásu českého jazyka. Na rozdíl od některých svých současníků je ale přesvědčen, že je není nutno vyhledávat jen ve starých rukopisech nebo tiscích, ale že je možno je běžně zaslechnout od obyčejných lidí. Zejména od těch, kteří nebyli dosud vystaveni příliš velkému německému vlivu — a to jsou podle něj často děti nebo lidé původem z venkova.

ÜBER DIE VERÄNDERUNGEN DER ČECHISCHEN SPRACHE (1805)

Tato chrestomatie, v níž si Tomsa předsevzal představit reprezentativní ukázky českých textů od nejstarších dob až po současnost, je sice téměř o deset let starší než *Von den Vorzügen der čechischen Sprache*, pojednám o ní však nakonec, neboť obsahuje nejdelší a nejautentičtější ukázky češtiny, jak ji užíval venkovan Tomsovy doby. Tomsa totiž v roce 1793 (a patrně opakovaně i později) požádal svého otce, sedláka Jana Tomsu z Mokrého, který uměl jen česky, aby mu písemně odpověděl na různé otázky, a z těchto odpovědí zde na několika místech přetiskuje různě dlouhé úryvky jak v transliteraci, tak v přepisu do svého (reformovaného) pravopisu. Tematicky se tyto texty týkaly různých zemědělských prací nebo příhod z otcova života a najdeme je citovány jednak porůznu v úvodní studii, jednak na konci chrestomatie jako ukázkou současného jazyka.

V úvodní studii ukázky otcových odpovědí obvykle slouží jako doklad některého Tomsova tvrzení. Na s. 17 například úryvkem z odpovědi na otázku *Co je slepý a co hlídly len, který je lepšší?* dokládá, že se slovo *pohoda* i v češtině dosud užívá ve významu „hezké počasí“:

hlydly hruby neroste lečž ma Pohodu
nawlakno ge dobry drobnycžky

*Hlídlý hrubý neroste, leč má pohodu;
na wláknno je dobrý drobníčký.*

Na s. 54–57 zase Tomsa přetiskuje obsáhlou otcovu odpověď na otázku *Jak to bylo, když se u wás sswec topil, kterak mu se pomohlo?* z 5. června 1793 jako doklad toho, že se i v současné češtině lidových mluvčích užívá prézens historický. Jelikož je to vyprávění příliš dlouhé, aby bylo možné citovat ho tady celé, musíme se spokojit s malou ukázkou:

gaPowydal gohanesog Podegmu hak
aonmu zahaczyl PodPass aonsetoho
haku hytyl strhneho dolu aonczely
Podwodu any wydet nebylo Pržytah-
neho krazy ga hladal ruku Pomoh gsem
nahraz wytahnawt dwa wo wedem domu
czely Pržetuhly musel hodyt Posetnyczy
ass serozržyl

*já powídal Janowi: Podei mu háku, a on mu
zahačil pod paž, a on se toho háku chytil,
strhne ho dolů, a on celý pod wodu, ani nebylo
widět. Přitáhne ho k hrázy. Já hledal ruky,
pomohl sem ho na hráz wytáhnaut, dwa ho
wedeme domů, celý přetuhlý, musyl chodit po
swětnicy, až se rozhršel.*

V úvodní studii také Tomsa vysvětluje, jak tyto odpovědi používal při překladech školních učebnic z němčiny do češtiny. Říká, že v 2. dílu čítanky pro venkovské školy¹⁷ si nevěděl rady s větou „Der Schnee, der zu solcher Zeit nicht lange liegt, nimmt beim Verzehren den Samen mit zu Boden, und befestiget ihn etwas auf demselben,“ a přeložil ji tedy nešikovně *Snjh, který w ten čas nedlauho ležj, rozplýwage se semeno k zemi pojme, a na nj ge drobet upewnj*. Až díky textům získaným od svého otce mohl pro nové vydání roku 1802 svůj překlad zlepšit na *Snjh, který w ten čas nedlauho ležj, rozplýwage se pojme semeno k zemi, a ono přimokne* (s. 19–20).

V čítankové části nacházíme text Jana Tomsy pod č. XLIII. na s. 224–232, nadepsaný „Aus der im Jahr 1793 mir gesandten Beantwortung einiger landwirthschaftlichen Fragen eines alten čechischen Bauers, die ich ihm gegeben hatte“, s poznámkou pod čarou: „Er starb den 4. Mai 1803 im 75. Jahr, und war mein Vater, Johann Tomsa.“ Ve skutečnosti ale není datace v nadpisu úplná, protože mezititulky ukazují, že některé odpovědi pocházejí z let 1794 a 1795. Jak ukazuje stránkový rozsah, jde o text poměrně obsáhlý; zde opět můžeme uvést jen krátké ukázky:

Pssenyce ge byla kterase sege napodzým
ytaky zgara ge taky fflowsata tase sege
zgara + geczmen ge dwogy muze taky ge-
den napodzým segt ale ge negysty + owes
ge trogy ge brzák taky zelenak ytaky sau
Cžerny

*Pšenice je bílá, která se seje na podzým
y také s jara; je také fausatá, ta se seje
s jara. Ječmen je dvojí; může také jeden
na podzým sýt, ale je nejisté. Oves je
trojí, je brzák, také zelenák, y také sau černí.*

¹⁷ Je míněna učebnice *Djl druhý Knihy k čtenj pro sedlské sskoly w cýs. králowsk. zemjch*, vydání z roku 1802 se mi ale zatím nepovedlo v žádné knihovně nalézt (Knihopis uvádí pouze vydání z let 1780–1799, č. K04013–K04017); ve vydání z roku 1799 je citovaná věta na s. 163, nikoli na s. 173, jak uvádí Tomsa.

len je bohaty tenwy roste dlahy unas
Czoegdrzyw zagara gen dyss ne Prżydoff
mrazy menugese slepy

*Len je bohatý, ten wyroste dlahý; u nás,
co neidřtřw s jara, jen když nepřijdu mra-
zowé, jmenuje se slepý.*

Tyto texty Jana Tomsy jsou zajímavé z několika hledisek. Jednak z důvodů obsahových: otázky jsou cíleně voleny tak, aby v nich byly popisovány dobové postupy zemědělských prací, jejich načasování během roku, pěstované odrůdy, jejich vzhled a rozdíly mezi nimi, zemědělské náčiní apod. Díky tomu, že jdou do značných podrobností (větších, než je obvyklé například u kronikářských záznamů), zde máme k dispozici pozoruhodný autentický dokument, který může být cenný pro všechny, kdo se zabývají historií zemědělských prací. Pro filology je zase důležité, že je v něm zachyceno mnoho tehdy běžně užívaných výrazů právě z oblasti zemědělství, ať už označují různé odrůdy obilí a dalších plodin, druhy domácích zvířat, různé části nebo vývojová stádia pěstovaných rostlin apod. Je to tedy slovní zásoba, která je jinak většinou zaznamenána jen málo, a pokud ano, pochází často z různých tištěných příruček pro hospodáře. To jsou ale mnohdy texty přeložené z němčiny, je u nich tedy často těžké rozhodnout, zda se slova v nich obsažená skutečně používala, nebo zda jde o neologismy autora či překladatele. Tento text ale pochází od zkušeného sedláka, autenticitou jeho slovní zásoby si tedy můžeme být jisti.

Z dialektologického hlediska jsou nápadné nářeční podoby, jichž Jan Tomsa porůznu užívá (koncovka -oj v dativu singuláru maskulin, obouretné [w] splývající mluvčímu s výslovnostně blízkým druhým elementem dvojhlásky [ou], jak je zjevné ze zápisů jako „ffowsata“ nebo „Prżydoff“ apod.). Ty jsou ale zachyceny pouze v transliteraci jeho textu, nikoli už v přepisu, pořízeném jeho synem. Tomsa mladší sám v poznámce pod čarou popisuje, jakým způsobem otcův text přetiskuje: „Ich lies sie grade so abdrucken, wie ich sie erhielt, dabei steht sie aber, mit lateinischen Lettern, wie sie geschrieben sein sollte“ (s. 224). Jmenované rozdíly v písmu (transliterace původního znění textu je tištěna švabachem, Tomsův přepis antikvou a italikou, neboť jeho snahou v této době bylo zavést tato písma pro češtinu) však nejsou jedinými úpravami, ke kterým při přepisu dochází. Jak je zjevné z ukázek, Tomsa nejen upravuje hranice slov a doplňuje délky samohlásek a interpunkci, ale mění i některé morfologické a hláskové podoby, podle dnešních měřítek bychom tedy jeho postup stěží mohli nazvat transkripcí. Zdá se, že z hlediska hláskosloví a morfologie (a to nejen nářeční, neboť upravuje i *mrazy* na *mrazové*) nepovažuje otcův text za dostatečně „správný“ a reprezentativní pro potřeby chrestomatie; naproti tomu lexikum, jež také mohlo být regionálně omezené, ponechává beze změny, neboť snaha o rozšíření slovní zásoby byla zřejmě hlavním důvodem, proč se na otce s otázkami obrátil. Toto zjištění je důležité i pro hodnocení ostatních Tomsových záznamů: ukazuje, že zejména v hláskosloví a tvarosloví si i přes jejich zdánlivou autenticitu nemůžeme být vždy stoprocentně jisti, že byly vysloveny přesně tak, jak byly zapsány, přičemž odstraněny mohly být především podoby novější nebo úzce nářeční.

Podstatné a ojedinělé oproti jiným záznamům však u otcových odpovědí na otázky je, že se nám dostává i přesného přetisku textu včetně původního pravopisu. Můžeme na něm vidět, jak přibližně psal průměrný sedlák této doby, jemuž se patrně dostalo jen málo školního vzdělání. Na všech ukázkách je zjevné, že není příliš zvyklý se

písemně vyjadřovat a že mu písemný záznam dělá obtíže. Syntakticky se jeho text podobá spíše mluvenému vyprávění, skládá se většinou z krátkých vět řazených volně za sebou a není výrazně strukturován. Pravopisně je značně nedokonalý: písař ne vždy správně klade mezery mezi slovy (příčemž mezera často chybí u klitik), téměř nepoužívá diakritická znaménka ani interpunkci, neznačí délky samohlásek, nerespektuje žádná zjevná pravidla pro užívání velkých písmen, některé hlásky zaznamenává nepřesně nebo je nezaznamenává vůbec, pokud v proudu řeči zanikají. Některé ze zmiňovaných pravopisných rysů jsou sice typické obecně pro tzv. písařský pravopisný úzus, užívaný i v rukopisech profesionálních nebo poloprofesionálních písařů (například školních učitelů),¹⁸ u nich je ale způsob zápisu mnohem méně rozkolísaný, většinou se řídí určitými konvenčními pravidly (byť jinými než u tisků) a podstatně méně tíhne k fonetičnosti. Máme tedy před sebou zajímavý dokument: delší zápis textu pocházející od člověka, který sice uměl psát, ale neprošel žádnou soustavnější výukou pravopisných pravidel (nebo si z ní už mnoho nepamatoval), písmo patrně používal spíš výjimečně¹⁹ a neměl jako písař žádné ambice (nejsou od něj dochovány žádné „knižní“ rukopisy typu modlitebních knih nebo pamětních záznamů). Tím se liší například od soudobých selských autorů kronikářských zápisů, neboť ti díky své zálibě v zaznamenávání různých událostí většinou už byli na svůj stav nadprůměrně zběhlí v psaní i formulování psaného textu. Odpovědi Jana Tomsy tak mohou lépe než tyto kronikářské zápisy sloužit jako příklad průměrného nebo jen mírně nadprůměrného (byl to přece jen sedlák, nikoli podruh či chalupník; není ale známo, že by kdy vykonával funkci rychtáře) venkovského uživatele češtiny této doby.

U Tomsova zpracování otcových odpovědí je dále zajímavé to, že sice sporadicky, ale přece jen občas zaznamenává nejen původní pravopis, ale i neobvyklou výslovnost nebo neobvyklé podoby slov. K svému přepisu *s jara* (očekávali bychom *z jara* a tak to také Jan Tomsa zapsal), vyskytujícímu se i výše v ukázce, například poznamenává:

„Der alte Bauer sprach nie *z jara* [sic], sondern immer *s jara*; die Buchstaben sind nur im Schreiben verwechselt worden.“ (s. 224)

18 K tomu srov. například Alena A. FIDLEROVÁ, *Ke vztahům mezi písařským a tiskařským pravopisným územ v raněnovověkých rukopisech*, Bohemica Olomucensia 3 — Linguistica Juvenilia, 2009, s. 51–59.

19 Psaní ve svém životě častěji potřebovaly a užívaly spíše osoby živící se (také) řemeslem, než ty, které se živily pouze zemědělstvím. Proto také například mezi písaři rukopisných modlitebních knih 18. století nacházíme kromě školních učitelů nebo zástupců nižšího kléru různé řemeslníky, ale nikoli sedláky či jiné zemědělce (srov. TÁŽ, *Lidové rukopisné modlitební knihy raného novověku*, Český lid 100, 2013, č. 4, s. 385–408, zde s. 390–391, 402–403). U Jana Tomsy nemáme zprávy o tom, že by se zabýval čímkoli jiným kromě zemědělství; objevuje-li se jeho jméno a stav v místních matrikách, je vždy uváděn pouze jako „rusticus“ nebo „sedlák“ (srov. matriky farního úřadu Všeň N 1710–1784 a Z 1784–1818, uloženy v Státním oblastním archivu v Zámrsku, Sběrka matrik Východočeského kraje 1587–1949, inv. č. 10425, například s. 606, 684, 685, 693, 712, 730, a inv. č. 10440, s. 90; dostupné z: http://vychodoceskearchivy.cz/zamrsk/files/2013/10/8700_Sb%C3%ADrka-matrik-V%C3%BDchodo%C4%8Desk%C3%A9ho-kraje-1587-1949_NAD_190-stav-2016-06-30_oprava.pdf [náhled 3. 6. 2017]).

Kromě úryvků textů Jana Tomsy se v chrestomatii místy setkáváme i s dalšími ukázkami soudobých českých výrazů z běžného jazyka, u nichž je někdy tematizováno i to, že je vyslovil mluvčí z venkova nebo naopak z Prahy. Oproti předcházejícím pracím se však často nejedná o celé fráze, ale o jednotlivá slova a jejich význam bývá někdy srovnáván i s jinými slovanskými jazyky. Důraz je zde však kladen spíše právě na toto srovnání češtiny a jiných slovanských jazyků, případně na porovnání úzu starších a novějších českých spisovatelů, ukázky z mluveného jazyka soudobých venkovanů jsou tedy spíše méně časté. Jako příklad můžeme uvést úryvek, v němž Tomsa porovnává, v jakém významu užívá slovo *mok* Trojanská kronika z druhé poloviny 15. století a v jakém jeho matka:

„Daß das Wort *mok*, Liqueur bedeute, wuste ich aus der trojanischen Geschichte; daß es aber auch die Röste des Flachses und Hanfes bedeute, erfuhr ich erst von einer alten Bäurinn, meiner Mutter, als ich sie im Jahr 1800 besuchte.“ (s. 17–18)

V následující ukázce zase Tomsa porovnává rozdílné významy slova *dráha* v polštině, ruštině a v dobové pražské a venkovské češtině:

„Im Pohlischen *droga* heist noch, so wie im Russischen *дорога*, überhaupt der Weg, im Čechischen aber jetzt nur der Fuhrweg zwischen den Gärten bei Dörfern, und in Prag der aufgeeiste und wieder zugefrorne Platz im Flusse.“ (s. 23)

I v této knize mu pak některé ukázky z mluvy venkovanů, zejména těch starších, slouží k tomu, aby ukázal, že se u nich uchovaly starší způsoby vyjadřování nebo podoby slov, považované už obecně za vyšlé z užívání:

„Das Wort *žili* anstatt des jetzt mehr üblichen *byli* *žiwi* hörte ich noch den 20. Juni 1803 zweimal und *hřěli* anstatt *hřáli* an eben demselben Tage mehrmals von einem alten lyssauer Becker.“ (s. 20)

Tři zde rozebírané Tomsovy spisy nejsou jediné, ve kterých se nacházejí záznamy promluv jeho současníků z Prahy i z venkova. Najdeme je porůznu rozeseté například i v knize *Über die Bedeutung, Abwandlung und Gebrauch der českischen Zeitwörter* z roku 1804. Pro účely tohoto stručného orientačního přehledu by ale podrobná excerptce dalších děl nic podstatně nového nepřinesla, v principu se opakují podobné typy příkladů i jejich podobné užití. V jazykovědných pracích slouží tyto záznamy Tomsovi jako dokladový materiál zejména v otázkách týkajících se lexika, slovtvorby a frazeologie, podobně jako citáty ze starší české literatury a v menší míře i ze soudobých spisovatelů. Zachází s nimi proto podobným způsobem — někdy svůj zdroj cituje velice přesně, někdy jen stručným odkazem a někdy vůbec. V učebnicových a populárně naučných textech mu pak odposlechnuté věty i otcovy odpovědi slouží jako zdroj slov, slovních spojení či celých frází jak při překladu z němčiny, tak při tvorbě jeho vlastních textů. Dobře to dokládají některé rozhovory, vytištěné v dodatku nazvaném *Čechische und teutsche Gespräche* a připojeném k právě zmíněnému spisu, které nezaprou inspiraci větami

z *Elementarwerk der böhmisch- deutsch- und lateinischen Sprache* nebo z textů Jana Tomsy.

Tyto účely, k nimž Tomsa soudobou běžně mluvenou češtinu užívá, však zároveň ukazují i na limity dnešní využitelnosti jeho záznamů. Nevěnuje se zapisování soudobého běžně mluveného jazyka soustavně a objektivně, kromě otcových odpovědí nezaznamenává žádné souvislejší texty, zapisuje prostě jen to, co ho právě zaujalo. Toto zaujetí je pak obvykle motivováno výskytem nějaké fráze, slova, jeho podoby nebo významu, které znal ze starší literatury nebo které považoval za „ryze české“, soudobé způsoby vyjadřování ovlivněné či domněle ovlivněné němčinou jsou tedy zaznamenány jen výjimečně, jako negativní příklady. Jejich poměrně hojnou existenci tedy můžeme předpokládat, z Tomsových záznamů ji ale můžeme doložit jen omezeně. Na druhou stranu to, že Tomsu z jazykových rovin nejvíce zajímala rovina lexikální a částečně syntaktická, neznamená nutně, že by jeho ukázky nepřinášely nic zajímavého k rovinám nižším. Naopak, tím, že jim většinou nevěnoval takovou pozornost, mohou být zachyceny reprezentativněji, alespoň tam, kde je určitě nijak neupravoval, tj. zejména v transliteraci otcových odpovědí. V ostatních případech, především v textech zamýšlených jako učebnicové, je potřeba počítat s tím, že mohlo dojít k nějakým hláskovým nebo morfologickým úpravám přibližujícím podobu záznamu starší kulturní češtině, a že tedy výsledný zápis může zaznamenávat spíše to, co Tomsa považoval za přijatelné i pro ty, kdo se učí česky, než co skutečně slyšel. Z ukázek je ale vidět, že tato hranice přijatelnosti u něj byla mnohem blíže autentickému dobovému běžně mluvenému jazyku než u většiny jeho současníků, přináší tedy i k těmto rovinám více informací.

Nakonec bych se chtěla ještě jednou krátce zastavit u toho, co je na Tomsových záznamech na první pohled nejnápadnější, tedy že často přesně uvádí kdo, kdy a za jakých okolností danou větu vyslovil. Důvodů pro to je jistě více. Někdy je to důležité pro samotný postup výkladu, například když srovnává způsoby vyjadřování zaznamenané v Praze a na venkově nebo když vysvětluje užití určitého slova v neobvyklém významu. Jindy to může být prostě jen zvyk vědce, který si vždy přesně zaznamenává svá pozorování. V tom Tomsa nezapře nejen své zájmy lingvistické, ale také zálibu v přírodních a experimentálních vědách. Nepochybně to ale také souvisí i s jeho přesvědčením, že národní jazyk nelze poznat a dále adekvátně rozvíjet jen na základě knih klasických spisovatelů, byť by byly psány sebekrásnějším jazykem, ale že je také nutno přihlížet k živé mluvené řeči. Trochu anekdoticky o tom říká v *Über die Bedeutung, Abwandlung und Gebrauch der českischen Zeitwörter* poté, co citoval větu vyslovenou nějakou starou ženou roku 1804: „Man wird mich, hoffe ich, nicht beschimpfen, als lernte ich nur von alten Weibern českisch. Ein wahrer Čech darf sich nicht schämen von allen Čechen zu lernen, um den ganzen Sprachgebrauch einzusehen; das Gehörte muß er aber prüfen, um das Ächttschische lehren zu können“ (s. 103). Obecně to formuluje také v díle *Von den Vorzügen der českischen Sprache*: „Man soll daher, um genauere Kenntniß einer lebendigen Sprache zu erhalten, selbe nicht allein aus den guten Schriften, sondern auch aus der gemeinen Rede studiren. Es ist doch nicht alles grob in der gemeinen Rede, es giebt darunter viel feines“ (s. 41–42). Je tedy zřejmé, že přikládá živé mluvené řeči velkou váhu, byť to automaticky neznamená, že by z ní chtěl pro kodifikaci nové spisovné češtiny nekri-

ticky přebírat vše, nýbrž pouze to, co není „hrubé“, co obstojí ve zkoušce „pravosti“. I přes tuto výminku je ale jeho postoj k soudobému mluvenému jazyku podstatně vstřícnější, než bylo v jeho době obvyklé. I když se mu jej nakonec nepodařilo proti historizující kodifikaci vycházející z Dobrovského prosadit, jeho záznamy promluv a zápisů jeho otce, matky, různých řemeslníků, služek, kuchařek, měštek, invalidů, dětí a dalších lidí, s nimiž se setkával, nemusejí zůstat bez užitku — zanechaly nám do dneška sice kusý a nesystematický, ale přesto zajímavý dokument jazyka své doby, dokument, jakých máme z dob před vynálezem zvukových záznamových zařízení bohužel velice málo. Záleží už jen na badatelích různých oborů, jaké informace z něj dokážou vytěžit.

RÉSUMÉ:

The paper deals with authentic written and spoken utterances of ordinary Czech people at the turn of the 19th century as recorded in linguistic works by an outstanding Czech philologist and translator, František Jan Tomsa (1751–1814). After a brief overview of Tomsa's life and work, it analyses some examples included in some of his books starting with the textbook *Elementarwerk der böhmisch-deutsch- und lateinischen Sprache* (1784). Here, short phrases or two-line mini-dialogues are recorded, originating apparently in the conversations of servants. They are quite authentic materials providing useful information about the manner of speech of these people, but lacking accurate information about when, where and by whom these phrases were uttered. However, this type of information is often provided in other works by Tomsa, namely *Von den Vorzügen der českischen Sprache* (1812), *Über die Veränderungen der českischen Sprache* (1805) and *Über die Bedeutung, Abwandlung und Gebrauch der českischen Zeitwörter* (1804).

Here, he is particularly interested in the speech of the inhabitants of villages and small towns, because he deems them less influenced by German. To document this, he not only records from whom, when and on what occasion he heard a particular phrase or word, but often also how old the speaker was or where he or she was born or spent most of their life. With pinpoint precision, written answers of the author's father Jan Tomsa, a simple peasant ignorant of languages other than Czech, to questions concerning farming and events from his life are recalled, preserving the original orthography and thus bearing a unique testimony to the language of a barely literate Czech rustic of his time. All these records served Tomsa for several purposes, especially as sources of words and idioms to be used in his translations or pedagogical works, and as examples reflecting his conviction that the codification of the new written Czech cannot be based on the classical literature only, but must at least partly take into account the contemporary spoken language. This approach was not adopted by the majority of his contemporaries, but thanks to it we have today in Tomsa's works an important source of information not only about the manner of speech of ordinary Czech people at the beginning of the National Revival period and the differences between manners of expression in Prague and in the country, but also about the usual topics of conversation, including among others also themes important for the history of agriculture.

Mgr. Alena A. Fidlerová, Ph.D., působí v Ústavu českého jazyka a teorie komunikace FF UK. Jejím odborným zaměřením jsou dějiny českého jazyka a literatury (především raný novověk a první polovina 19. století), dějiny pravopisu, dějiny myšlení o jazyce (se zaměřením na filozofii jazyka a gramatologii v raném novověku a první polovině 19. století) a dějiny rétoriky (alena.fidlerova@ff.cuni.cz).

